

HERALDYKA GMINY ŻYRZYN

EKSPERTYZA HISTORYCZNO-HERALDYCZNA

Gmina ŻYRZYN jest gminą wiejską położoną w województwie lubelskim, w północnej części powiatu puławskiego. Zajmują powierzchnię 128,73 km² i zamieszkała jest przez ponad 6600 mieszkańców. Gmina składa się z 15 sołectw, o średniej gęstości zaludnienia blisko 51,3 osób/ km². Siedzibą Gminy jest ŻYRZYN. Wieś leży przy drodze krajowej nr 17 (E372), Warszawa – Garwolin – Ryki – Lublin oraz przy drodze wojewódzkiej nr 824, Puławy – Żyrzyn. Na terenie gminy inne drogi o znaczeniu lokalnym. Gmina stanowi 13,8% powierzchni powiatu, użytki rolne zajmują 56 % gminy zaś użytki leśne blisko 35%.

Etymologicznie nazwa najprawdopodobniej wywodzi się od słowa - *żerca, żyrzyc, żyrzec, żyrzko* – w mitologii słowiańskiej jedna ze słowiańskich nazw kapłana pogańskiego, składają ofiary i odprawiającego modły. Słowo wywodzące się ze słowa *żertwa* – ofiara.

Miejscowość Żyrzyn leży w zachodniej części Wysoczyzny Lubartowskiej, jest wsią gminną przy głównym trakcie Warszawa – Lublin; zamieszkałą przez blisko 1,5 tys. mieszkańców. Najbliższa stacja kolejowa położona jest w miejscowości Puławy (10 km) na linii kolejowa z 1878 r., zw. „Nadwiślańska”, Warszawa – Lublin, z mostem na *Wieprzu*.

Ośrodek wytwórczości sztuki ludowej, tkactwo i plecionkarstwo z rogożyny, słomy i wikliny. We wsi działa Kapela Ludowa i Chór Koła Gospodyń Wiejskich założony w 1959 r. We wsi, będącej lokalnym centrum gospodarczym liczne sklepy, poczta oraz szkoły – stopnia podstawowego, gimnazjum, liceum, zasadnicza szkoła zawodowa, technikum oraz szkoła policealna.

Macierzysty powiat w Puławach o powierzchni 933 km² zamieszkuje ponad 118 tysięcy mieszkańców. Powiat podzielony jest na 11 gmin, w tym jedna o statusie miejskim, dwie miejsko-wiejskich oraz ośmiu wiejskich. Gmina Żyrzyn pod względem powierzchni jest drugą gminą w powiecie (po gminie wiejskiej Puławy), z którą graniczy od południa wraz z gminami; Kurów i Końskowola. Od zachodu granicą Gminy jest Gmina wiejsko-miejska Ryki, od północy Gmina Ułęż (również położona na terenie powiatu ryckiego). Od północno-wschodu gmina graniczy z Gminą Baranów (powiat Puławy)

Takie położenie Gminy powoduje, iż obszary graniczące pośrednio z miastem są *de facto* obszarami podmiejskimi ściśle związanymi z Puławami. Również północno-zachodnie rejony Gminy położone wzdłuż rz. Wieprz są obszarami podmiejskimi związanymi z ośrodkami miejskimi Dębina i Ryk (leżącymi już na terytorium powiatu ryckiego ale również woj. lubelskiego). Oba obszary podmiejskie Gminy Żyrzyn są ściśle związane komunikacyjnie i gospodarczo ze swoimi rejonami co również przedkłada się na złożoną i zróżnicowaną strukturę funkcjonalno-przestrzenną Gminy gdzie tereny zurbanizowane wraz z powierzchniami komunikacyjnymi zajmują blisko 4% obszarów rolnych.

Na terenie Gminy położone są obszary chronionego krajobrazu pod nazwą „Pradolina Wieprza”, „Kozi Bór” oraz rezerwat przyrody „Piskory” oraz osiem innych użytków ekologicznych. Rozległe fragmenty Obszaru Chronionego „Pradolina Wieprza” zajmują obszar 61,7 km², w północnej i północno-zachodniej części gminy co stanowi ponad 47% całości Obszaru. Głównym celem powołania tego obszaru jest ochrona walorów przyrodniczych Doliny Dolnego Wieprza oraz dużych kompleksów *Lasów Żyrzyńskich* i zabezpieczenie tych terenów dla rozwijającej się turystyki i rekreacji pobytowej.

Obszar Chronionego Krajobrazu „Kozi Bór” zajmują na terenie Gminy – 22,21 km², co stanowi zaledwie 17,2 % całkowitego tego obszaru, powołanego dla ochrony

rozległych kompleksów leśnych i łąkowych wokół Zakładów Azotowych w Puławach. Dolina rzeki ma istotny wpływ na wartości przyrodnicze i krajobrazowe Gminy, które niestety są intensywnie degradowane przez szkodliwe dla środowiska emisje z Puławskich Zakładów Azotowych, są to zdegradowane obszary leśne leżące bezpośrednio wokół Zakładów. Jest to najbardziej skażony obszar na Lubelszczyźnie zwanym też Puławskim Obszarem Zagrożenia Ekologicznego. Mimo to ten rejon Gminy w północnej części zaliczamy do obszarów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych.

Na podstawie Rozporządzenia Ministra Ochrony Środowiska Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 23.XII.1998 r., w sprawie uznania za rezerwat przyrody powołano, na terenie Gminy, rezerwat „Piskory” o powierzchni 203,02 ha. Celem ochrony jest zachowanie zespołu ekosystemów wodnych, bagiennych i leśnych o dużej różnorodności biologicznej, zwłaszcza zrekultywowanego jeziora z bogatą awifauną łągową. Również na terenie Gminy powołano dla ochrony lokalnej bioróżnorodności w śródleśnych środowiskach łąkowo-bagiennych ośmiu niewielkich obszarów, o wielkości od 0,27 do 46 ha. Obszary te położone są na terenie Zagórek, Markuszowa i Woli Osieńskiej.

Na terenie Gminy przeprowadzono inwentaryzację Środowiska Przyrodniczego i zaproponowano utworzenie 15 pomników przyrody, są to drzewa różnych gatunków, aleja lipowa w samym Żyrzynie oraz głaz narzutowy o obwodzie 360 cm leżący w miejscowości Żerdź.

● WSTĘP

Reforma reaktywująca w Polsce samorząd terytorialny na szczeblu podstawowym w 1990 roku, a także rozbudowa jego struktur w 1998 r. uważane są jako jedno z najbardziej istotnych elementów przemian ustrojowych w naszym kraju. Oznaczają one przywrócenie narodowych tradycji ustrojowych opartych na europejskich rozwiązaniach prawnych. Polska ratyfikowała w 1993 r. Europejską Kartę Samorządu Terytorialnego, gdzie w preambule położony jest silny akcent na związek pomiędzy demokracją a samorządem terytorialnym.

Wspomniana Ustawa o samorządzie terytorialnym z 8 marca 1990 r. zezwoliła jednostkom samorządu lokalnego na posiadanie swoich symboli. Pod tym pojęciem ustawodawca rozumiał; herb, logo oraz sztandar. Rozszerzenie zakresu posiadania do pełnej symboliki, zawierającej oprócz herbu i sztandaru również flagę, banner, chorągiew, sztandar i pieczęć - zawarte zostało w późniejszej ustawie o samorządzie powiatowym z dnia 5 czerwca 1998 r. (Dz. U. nr 91, poz. 578 z późniejszymi zmianami) art. 12 ust. 10 oraz wcześniejszej ustawy z dn.21.12.1978 r., o odznakach i mundurach (Dz. U. nr 31, poz. 130 z późniejszymi zmianami).

W Polsce heraldyka i herby¹ kojarzone są głównie z rodzinami szlacheckimi i ich genealogią. Był to znak rozpoznawczy poszczególnych rycerzy a miejscem jego projekcji obok chorągwi była tarcza, jako ważny składnik uzbrojenia. Wraz z nadaniem lenna związane było nadanie herbu lennikowi, zwykle był to uszczerbiony herb suwerena, bądź otrzymywał on własny znak - emblemat, co było początkiem znaków tożsamości indywidualnej (herby rycerskie) przechodząc stopniowo do znaku tożsamości rodowej (rodzin rycerskich). Herb był godłem dziedzicznym i oznaką szlachectwa.

¹ Herb, z niem. *Erbe* – dziedzictwo. Według etymologii polskiej wyraz *herb* można przyjąć zarówno jako zapożyczenie z języka niemieckiego lub czeskiego. *Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy* [w] Studia z dziejów średniowiecza, Malbork 2006, s.43-67. Angielska nazwa herbu *Arm* lub *Coat of arms*- tłumaczona jest jako płaszcz na zbroje lub płaszcz herbowy (inaczej labry), osłaniany chustą hełm przed silnymi promieniami słońca, zwyczaj przejęty od Arabów w trakcie wypraw krzyżowych). Obecnie w heraldyce szlacheckiej Labry (*Mantling, Helmdecke*) są tkaniną dekoracyjną w barwach heraldycznych. Strona wierzchnia labrów jest w barwie pola tarczy, strona spodnia w barwie godła.

Obecnie herby zostały znakami nie tylko reprezentacyjnymi ale i własnościowymi samorządów miejskich jak i samorządów pozostałych stopni terytorialnych mając największe zastosowanie w kancelariach, figurując na wszystkich jego pieczęciach. Herb jako symbol samorządu autoryzuje i uwiarygodnia autorytet dokumentu, na którym został przytwierdzony był ściśle związany z porządkiem i ustrojem społeczeństw średniowiecznych. Łączył się ponadto nierozdzielnie z zagadnieniami prawnymi osób prawnych takich jak kraje; prowincje, jednostki organizacji kościelnych oraz miasta, cechy lub bractwa.

Herby miejskie nie powstały w czasach najwcześniejszych lecz dopiero po formalnej lokacji miasta, a więc po otrzymaniu autonomii w postaci praw miejskich na wzór istniejących już miast, takich jak; Magdeburg, Lubeka zwanych u nas prawem niemieckim lub magdeburskim. Był to wzór bezpośredni, ale miasta takie jak Chełmno czy Środa Śląska zorganizowano pośrednio według wzoru Magdeburga. Prawa obowiązujące w tych miastach określano jako prawo chełmińskie (głównie na Mazowszu) oraz prawem średzkiem (głównie na Śląsku). Prawa te w swoich przepisach określało ustroj gminy, zasady sądownictwa i wewnętrzną organizację społeczności miejskiej. Początkowo władzę zwierzchnią w mieście miał *wójt dziedziczny*, sprawujący ją w imieniu księcia. W wykonywaniu obowiązków sędziowskich pomocną mu była *ława*, złożona z przedstawicieli mieszczaństwa. W sprawach administracyjnych była to *rada miejska*.

Miasto zyskiwało dopiero wtedy swoją osobowość prawną, kiedy zbudowało ratusz, zorganizowało własną kancelarię co było niezbędnym do zyskania uprawnień pozwalających do wystawiania własnych dokumentów. Dokumentów, które musiały być poświadczone własną pieczęcią z indywidualnym znakiem własnościowym, którym był najczęściej; nadany czy wybrany herb. Oprócz pieczęci miejskiej inaczej zwanej radziecką (*civitatis*) występowały i inne; obywatelska (*burgensium*), pospolita (*universitatis*), ławnicza² (*scabinorum*) i wójtowskie³ (*advocati*). To wszystko zaczęło się już w XIII i XIV wieku, kiedy to pod koniec tego stulecia na terenie Polski było około 400 miast posiadających własne pieczęcie. Przed ostatnią, II wojną światową było już w Polsce ponad 700 większych i mniejszych miast mających własne, zindywidualizowane herby. Obecnie, stan na 31.12.2012 r., liczba miast w Polsce wzrosła do 913. Nie znamy przypadku, żeby jakiegokolwiek miasto przed swoją lokacją i przed wiekiem XIII posiadało własny herb. Znamy co prawda wiele miast o historii sięgającej czasów dużo wcześniejszych, jak na przykład Kalisz, znany już w czasach Ptolemeusza czy Kraków ale żadne z nich nie było prawnie zorganizowane, zatem nie było również uprawnione do posiadania herbu.

W tej liczbie herbów miejskich, z okresu sięgającego końca XIII w. poprzez cały XIV wiek, nie znajdujemy herbu z nadania albowiem dowolny herb dla nowo zakładanego miasta był wybierany przez niezależną radę miasta, wójta lub burmistrza. Od XV stulecia herby miejskie zostają nadawane przez władców a następnie przez właścicieli i zatwierdzanych przez władców. Od XVI w. miasta prywatne tak jak jurydyki posługują się najczęściej herbami własnościowymi dziedziców. Wiele też późniejszych herbów miejskich, tych najstarszych z XIII-XIV stulecia, zostało wywiedzionych z pierwszych znaków, godeł napieczętnych jakimi posługiwało się dane miasto ale i one ulegały różnym modyfikacjom czy zmianom, na przestrzeni wieków.

Herby należące do świata symboli funkcjonują na podstawie zwyczaju i ugruntowanej tradycji, odnoszą się nie tylko do herbów szlacheckich ale również do grupy herbów; dynastycznych, państwowych, miejskich, kościelnych, wiejskich,

² ŁAWNİK – w średniowiecznych miastach, początkowo członek zarządu miejskiego, później ławy sądowej (organ samorządu miast i wsi lokowanych na prawie niemieckim).

³ WÓJT - (łac. *Advocatus*, niem. *Vogt*) w dawnej Polsce dziedziczny naczelnik samorządu w mieście, lokowanym na prawie niemieckim. Przewodniczył ławniczym sądom miejskim. Wójt był zasadzą, w stosunku do miasta przedstawiał pana /właściciela/ miasta, dla którego ściągał podatki.

korporacyjnych czy mieszczańskich. Heraldyka terytorialna i miejska wykształciła się jako znaki reprezentacyjne i identyfikacyjne miast, jako symbole ich samorządów, czy przynależności terytorialnej lub dynastycznej miasta. Herby miejskie oraz samorządowe są nie tylko znakami reprezentacyjnymi ale i własnościowymi, oznaczają przedmioty własności podmiotu prawnego i mają zastosowanie w kancelarii podmiotu, figurując na jego pieczęciach. **Herb jest bowiem symbolem samorządu miejskiego, terytorialnego i odznaką reprezentacyjną podmiotu prawnego, albowiem reprezentuję całą społeczność danego samorządu. Generalizując herb stał się oznaką (wizualizacją) lokalnej wspólnoty samorządowej. Nie jest obrazem do oglądania, ale uproszczonym, wręcz schematycznym znakiem wyobrażającym określoną symbolikę. Jest niezaprzeczalną częścią naszej kultury narodowej, świadczącej o trwałości heraldyki samorządowej, i jej tożsamości.**

Kiedy lokował miasto rycerz, najczęściej w herbie występowało godło lub jego elementy właściciela. Są to przykłady odbicia feudalnej zwierzchności w herbie miejskim. Jest to związane z heraldyką dynastyczną królów i książąt. Powtarzalność elementów terytorialno – dynastycznych w miejskich herbach upodabniają się. Są to wspólne cechy dzielnicowe wielu miejskich herbów. Herby miejskie często noszą elementy herbów obcych władców, zarówno godeł jak i ich barw. Podobnie odnosi się to miast założonych przez osoby duchowne lub podlegające własności kościelnej, wtedy w herbie występują symbole władzy duchownej. Również w godłach herbowych wielokrotnie występują elementy przyrody nieożywionej lub elementów charakterystycznych dla okolicy danego miasta. Szczególnie w początkowym etapie często herb miejski stanowił wizualny odpowiednik nazwy miasta (herby mówiące). Herby miejskie z tej grupy mają z reguły godła typu przyrodniczego. Obecnie owe zasady rozciągnięte zostały na herby samorządowe.

To Średniowiecze wykształciło specjalne reguły określające prawidłową budowę herbu wraz z odpowiednim użyciem barw, bowiem każde godło miało trojaką symbolikę:

- sens dosłowny związany z konkretnym wydarzeniem, patronem czy figurą,
- barwy, którym każdej z nich przypisano konkretne odniesienia symboliczne,
- miejsce w polu tarczy gdyż tarcza heraldyczna miała swoje miejsca zaszczytne i hańbiące, dlatego godła są w różnoraki sposób skomponowane względem siebie⁴.

To wszystko, zostało ujęte w określony zespół zasad składający się na prawidłowo skomponowany herb.

Tak skomponowany czy wybrany herb jest zawsze ustalany na podstawie określonych zasad sztuki heraldycznej przewidującej dla herbu postać kolorowego godła (figury heraldycznej) umieszczonego w kolorowym polu tarczy. Szczegółowo też określa jak wzajemnie mają się komponować barwy obu elementów, jest to zasada alternacji barw. Zasadą jest umieszczanie barwy na metalu lub odwrotnie. Zasada ta służy czytelności (kontrastowości) herbu. W użyciu są dwa metale (złoto /żółć/ i srebro /biel/ oraz barwy główne: czerwień, błękit, zieleń, czern⁵ i purpura. Kolory pomocnicze są ledwie tolerowane (pomarańczowy, brąz, szary, i tzw. cielisty). Niedozwolonym jest stosowanie odcieni barw. Rysunek godła winien być czytelny i wyraźny (bez cieniowania i uplastycznienia rysunku). Ma tu zastosowanie stylizacji wraz z uproszczeniem figur. Sztuka heraldyczna sprowadza się ponadto do umiejętności doboru jak najmniejszej liczby znaków i figur heraldycznych oraz barw, tak aby najprecyzyjniej określić podmiot herbu. Przy opracowywaniu nowych herbów należy dążyć ażeby pole tarczy miało jeden metal (lub barwę) oraz jedną lub co

⁴ P. Dudziński, *Współczesna heraldyka.....*, cz. I, s.52.

⁵ W niektórych przypadkach czern i kolor szary (rzadziej) uznawane są za barwę jak i metal (żelazo lub stal), i traktowany jest jako neutralny, który można łączyć z innymi barwami lub metalami

najwyżej trzy figury, zachowując przy tym zasadę alternacji barw. Jest to zasada łączenia kilku barw tak, by się nawzajem nie niwelowały i nie osłabiały.

• CHARAKTERYSTYKA GEOGRAFICZNA

Geomorfologicznie omawiany rejon położony jest na pograniczu wielu jednostek regionalnych Polski, generalnie tereny gminy zaliczamy do Niziny Południowomazowieckiej (A V.h) na granicy Pradoliny Wieprza (h.7) oraz Wysoczyzny Lubartowskiej (h.8). Jest to rozległa równina denudacyjna obejmująca ca 1220 km², pomiędzy Pradolina Wieprza a lessową krawędzią Wyżyny Lubelskiej. Tereny te charakteryzują się powierzchnią morenową ze zwirowymi ostańcami osiągniętą wysokość 160-180 m (kulminacje do 200 m).

Pod względem fizycznogeograficznym Gmina położona jest na styku dwóch różnych jednostek fizjograficznych. Jest to niewielki odcinek (zachodni) Pradoliny Wieprza (318.97) zaliczany do Polesia Zachodniego. Obecnie uznawany za obszar chronionego krajobrazu oraz Wysoczyzna Lubartowska (318.98 - jej środkowo-zachodnia część)

Pod względem walorów naturalnych Gmina należy do obszarów o wysokich wartościach przyrodniczych i krajobrazowych.

• HISTORIA

Tereny te położone są na pograniczu wpływów dawnych plemion wschodnio- jak i zachodniosłowiańskich. Obszary te związane z różnymi związkami plemiennymi słowian, m.in.: Lędzian⁶, Wiślan i innych pomniejszych. W IX stuleciu dostają się one pod wpływ Państwa Wielkomorawskiego. Na przełomie IX i X stulecia terytorium państwa plemiennego Polan, pod władzą książąt z dynastii piastowskiej, z centralnym ośrodkiem w Gnieźnie. Państwo Polan rozwinęło ekspansję na coraz dalsze ziemie, w latach `60/70 X wieku. Mieszko I skierował się na wschód, przez Sandomierszczyznę ku Grodom Czerwieńskim, co pozwoliło zawładnąć krainy graniczące z biegiem środkowego Bugu, który staje się granicą Polski i Rusi. Są to późniejsze Ziemie: Krakowska, Sandomierska, Bełzka zwane z czasem Małopolską ze stolicą w Krakowie, który w 1040 staje się stolicą Polski piastowskiej. Grody Czerwieńskie (Czerwień /Czermno/, Wołyń, Bełz) około 981 r. zostają zajęte przez kijowskiego księcia Włodzimierza I Wielkiego. Przez najbliższe lata grody te z najbliższymi terenami przechodzą wielokrotnie pod panowanie Polaków jak i Rusinów. Terytorium Polski za Bolesława Krzywoustego pokrywało się generalnie z granicami etnograficznymi z nabytkami jakie stanowiło Pomorze z dostępem do Bałtyku. Główny trzon państwa, który został podzielonego według jego testamentu między jego synów, miała stanowić dzielnica senioracka. Stanowiła ją zachodnia część Małopolski (ziemia krakowska i wiślicka) oraz wschodnia Wielkopolska i Pomorze. Na zachód od dzielnicy seniorackiej położone były pozostałe Dzielnice: Śląsk, Ziemia Wielkopolska. Po stronie wschodniej zaś dzielnice; kujawsko-mazowiecka i sandomierska. Kolejne lata to zupełne rozbiecie państwa na rozliczne księstwa dzielnicowe, wyzwolone już spod władzy princepsa krakowskiego, staje się to wskutek podziałów dynastycznych oraz walk wzajemnych o tron krakowski powoduje rozluźnienie jedności państwa. Podobne tendencje rozdrobnienia widzimy na interesującym nas obszarze tj. Dzielnicy Sandomierskiej. Najpierw bo już w XII stuleciu odpada Ziemia Wiślicka następnie ziemie; radomska, żarnowska i lubelska z Łukowem oraz tereny południowo-wschodnie (nad Wisłokiem).

⁶ Lędzianie, Lędzice – plemię słowiańskie; nazwa pochodzi od wyrazu l ę d y, oznaczającego krajobraz powstały w wyniku prowadzenia gospodarki wypaleniskowej (lęd - nieuprawne pole). Według K. Tymienieckiego jest to dawna nazwa Polan, osiadłych w Sandomierskiem i rejonie Grodów Czerwieńskich. Od słowa Lędzianie dla Litwinów /lenkas/, Rusinów, Węgrów /lengyel/ pochodzi nazwa Polaków – Lachy, Lachowie

Podjęmowane próby zjednoczenia państwa oraz wskrzeszenia monarchii zaczynają dopiero dawać efekty od początków XIV stulecia (Władysław Łokietek i jego syn Kazimierz Wielki).

Ziemia Sandomierska wraz z Lubelską na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego przypadła jego czwartemu synowi Henrykowi, następnie jego następców; Leszka Białego, Bolesława V Wstydliwego, Leszka Czarnego. Po jego śmierci część mieszkańców obrało za swego władcę księcia Bolesława Mazowieckiego. Rycerstwo poparło jednak młodszego brata Leszka Czarnego, Władysława Łokietka, który koronował się na króla Polski w 1320 r.

Odnowione Królestwo Polskie składało się za Kazimierza Wielkiego z dwóch dzielnic: Wielkopolski i Małopolski. Dzielnice te pierwotnie nawet ze sobą nie graniczyły. Rozpoczął się mozolny proces komasacji ziem polskich, Król zajmował kolejno księstwa; Sierackie, Łęczyckie, część Kujaw, Ziemię Płocką, Ruś Halicko-Włodzimierską w r. 1340 (ziemie lwowską i sanocką) oraz 26 lat później (1366) księstwa bełskie, chełmskie, łuckie - co powoduje stabilizację na stałe pogranicza polsko-ruskiego. Na początku królewskich rządów obszar kraju liczył sobie około 100 000 km², pod koniec panowania 270 000 km².

Cała ówczesna Sandomierszczyzna (jeszcze z Lubelszczyzną) to bardzo rozległa kraina, nas interesują jej tereny północne, gdzie zlokalizowana jest obecna Gmina Żyrzyn .

W połowie XII stulecia powstaje kasztelania sieciechowska (Sieciechów)⁷, wtedy jeszcze na prawym brzegu Wisły, obejmująca na lewym brzegu Wisły dobra monarsze kozienickie, ryczywolskie aż po rejon Zwolenia. Na prawym brzegu (po kolejnej zmianie koryta Wisły) powstaje nowy ośrodek administracyjny - kasztelania w Stężycy, obejmująca tereny graniczące na północy z Mazowszem (Ziemią Czerską), Sandomierszczyzną (późniejszą Lubelszczyzną) i Ziemią Łukowską.

Już pod koniec XIII stulecia zaczyna pojawiać się w Polsce nowy czynnik administracyjny – starostowie. Starostowie generalni sprawowali władzę nad dzielnicami, grodowi byli zwierzchnikami zamków, grodów i przyległych powiatów albo ziem, a niegrodowi (tenutariusze), zarządzali zespołami oddanymi w dzierżawę (tenutę) dóbr królewskich. Wytworzyło to w XIV i XV stuleciu zmodyfikowany i przystosowany do nowych warunków podział terytorialny na powiaty lub ziemie. W województwie sandomierskim proces ten uległ pewnemu opóźnieniu ze względu na wielkie spustoszenie tych terenów z powodu najazdów tatarskich i litewskich⁸.

Księstwo Sandomierskie od czasów Łokietka stało się województwem bardzo rozległym, co doprowadziło w 1471 r. (za Kazimierza Jagiellończyka) do podziału byłego księstwa na dwa niezależne województwa; sandomierskie z ziemią stężycką i lubelskie z ziemią łukowską. Na interesującym nas terytorium granicą pomiędzy obu województwami stanowiły rzeki; *Wisła* i *Wieprz*. Z tym iż w czasach historycznych dolny odcinek i ujście *Wieprza* do *Wisły* wyglądało inaczej. *Wieprz* wpływał do *Wisły* pod miejscowością Stężycą (bardziej na północ o ca 10 km niż obecnie). Po kolejnej zmianie koryta *Wisły* w XVI w. (płynącej wtedy bardziej na zachód równolegle do nurtu *Wieprza*), doprowadziło do wiania się wód *Wisły* w dawne koryto *Wieprza*, zalewając i niszcząc część miejscowości Stężycy, przesuwając główny nurt bardziej na wschód a ujście *Wieprza* do *Wisły* przesuwając bardziej na południe. Część terytorium obecnej Gminy związana jest z Ziemią Stężycką, przynależną do Sandomierszczyzny. Pozostałe południowo-wschodnie tereny gminy do nowego województwa Lubelskiego.

Województwo Lubelskie dzielone było na trzy powiaty; Lubelskie, Urzędowskie i Ziemię Łukowską. Tereny historycznie związane były z północnymi rubieżami dawnego

⁷ Kasztelania Sieciechowska uległa likwidacji około XIV stulecia. Ostatnim kasztelanem był sandomierzanin Pełka, znany w 1339 r.

⁸ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, t. 3, s. 127, Kraków 1886 – gdzie jest mowa, iż... w 1359 r. biskup krakowski Bodzanta uwalnia na 30 lat od dziesięciny snopowej stołu biskupiego mieszkańców ziemi lubelskiej, sieciechowskiej i łukowskiej, z powodu wielkiego spustoszenia....

powiatu lubelskiego, związane z ośrodkami władzy położonymi w Kazimierzu Dolnym i Wąwolnicy.

Na przestrzeni kolejnych wieków rejon dzieli losy województwa, na terenie którego był położony. Po III rozbiorze tereny te przypadły Austrii (Galicja Zachodnia). Po wyparciu Austriaków przez Napoleona (1807 r.) powstało Księstwo Warszawskie, a nowy podział administracyjny pozostawia w nowopowstałym Departamencie Lubelskim. Po wycofaniu się Napoleona, do dawnego Księstwa Warszawskiego weszli Rosjanie. Od 1815 r. zabór Rosyjski. Po upadku Powstania Listopadowego, w ramach represji mających za zadanie likwidację autonomii i scalenie z Imperium, było wprowadzenie zamiast województw i wszelkich związanych z tym instytucji – guberni. Nastąpiło to w roku 1837 (7 marca), których nadal było osiem, z tym, że cztery lata później zmieniono nazwę guberni krakowskiej na kielecką. Jednocześnie z przemianą dotychczasowych województw na gubernie wprowadzono nową jednostkę administracyjną o nazwie „obwód”, która obejmowała dotychczasowe 2-3 powiaty. W 1842 r. zlikwidowano obwody, a powiaty przekształcono w okręgi. W roku 1844 wprowadzono dalsze zmiany terytorialne na szczeblu guberni. Królestwo Polskie podzielono na pięć guberni: warszawską (mazowiecka z kaliską), radomską (sandomierska z kielecką), lubelską (lubelska z podlaską), oraz płocką i augustowską. Łączenie czy rozgraniczanie ziem nowych guberni przeprowadzono na drodze administracyjnej nie licząc się z dotychczasową tradycyjną administracją polską.

Po powstaniu 1863 r. usunięto władze centralne Królestwa, wprowadzając ustrój administracyjny rosyjski oraz władzę generała-gubernatora w miejsce dotychczasowego namiestnika. Było to działanie polityczne mające na celu pełną unifikację ustroju administracyjnego ziem polskich z resztą Imperium Rosyjskim. Nowa reforma terytorialna w 1867 r. podzieliła kraj na dziesięć guberni i 85 powiatów. Według ostatniego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego obecna Gmina Żyrzyn położona była w Guberni Lubelskiej, pow. Nowo Aleksandryjskim (puławskim).

Miejscowość po I wojnie światowej ponownie w granicach Polski. W latach 1939 – 1944 w Generalnym Gubernatorstwie. Powrót do Polski w 1944 r., położona była w województwie Lubelskim. W latach 1975-1998 po reformie terytorialnej i zniesieniu powiatów miejscowość - Żyrzyn położona była w województwie lubelskim, gminie Puławy. Po ostatniej reformie z 1999 r., powstał powiat Puławski, a jedną z gmin została Gmina Żyrzyn .

● HISTORIA REGIONALNA

Najstarsze ślady pobytu człowieka na tych terenach odkryto pod koniec XIX w., na urwistym brzegu Wisły w niedalekiej Górze Puławskiej. Stanowisko archeologiczne przebadano w 1924 roku. Znaleziskiem było paleolityczne obozowisko otwarte, osadnictwa łowców sprzed 30 tys. lat; znaleziono ślady ognia, narzędzia kamienne. Ślady z okresu prąsłowiańskiego kultury trzcinieckiej (1500-1300 p.n.e.) odkryto w Gołębiu, Janowcu, Brześciach, Włoskowicach..etc. Również w Gołębiu znaleziono cmentarzysko z okresu osadnictwa późnolatyńskiego (II-III w. n.e.)

Pierwsze osadnictwo z okresu X/XI stulecia związane z tworzeniem się państwowości polskiej można utożsamiać z miejscowościami na lewym brzegu Wisły: Łęk, Jaroszyn, Sadłowice, Bronowice, Opatkowice, Góra. Na prawym brzegu – Gołąb. Duży wpływ na osadnictwo w tym rejonie miała *Wisła* i *Wieprz* a szczególnie wylewy tych rzek i dewastacje z tym związane. *Wisła* na wysokości obecnych Puław wlewa się w szeroką dolinę, dochodzącą do 10 km szerokości (zw. Doliną Środkowej Wisły, która rozprzestrzenia się do obecnej Warszawy). Szerokość doliny rzecznej powodują częste zmiany koryta rzeki, meandrowani nurtu powodują zniszczenia w różnych okresach, pewnych części doliny. Wylewy rzeki były przyczyną upadku m.in. Sieciechowa, Stężycy,

Brześcia... O wylewach *Wisły* czy *Wieprza* i katastrofalnych dewastacjach z tym związanych znajdziemy wzmianki w Rocznikach Jana Długosza.

Osadnictwo z pierwszych wieków państwowości polskiej rozwija się do XIV stulecia, następną intensywną fazą rozwoju osadnictwa jest okres obejmujący XIV-XVI wiek. Najważniejszą rolę odgrywał wtedy *Wisła* jako główna droga transportowa i komunikacyjna (z południa na północ). Na tych terenach znaczny rozwój takich miejscowości jak Kazimierz Dolny i Stężyca. Miastami stają się także Wąwolnica, Kurów. Powstają nowe wsie jak Włostkowice, Parchowatka, Skowieszyn, Bachotnica, Końskowola własność Konińskich herbu *Rawa.(Rawicz)*⁹. Końskowola położona jest o ca 10 km na południe od obecnego Żyrzyna.

Do najważniejszych szlaków, dla tych terenów, w średniowieczu i czasach nowożytnych, lądowych należała droga handlowa biegnąca równolegle do Wisły; z Krakowa przez Janowiec – Górę Puławską – Bronowice – Gniewoszków – Kozienice – Warzę – do Warszawy. Dalej do Gdańska czy na Litwę. Odmianą tej drogi był trakt biegnący po prawym brzegu Wisły: - Opole – Kazimierz Dolny – Gołab – Stężyca – Maciejowice – Garwolin - Warszawa. Drugim ważnym szlakiem handlowym tzw. równoleżnikowym (wschód – zachód) był trakt zwany „Ruskim” biegnący od wschodu przez Lublin – Górę Puławską – Kochanów do Zwolenia, Radomia skąd kierował się na Wrocław lub Poznań. Innym traktem ponadlokalnym była droga odbiegająca w Gołębiu do Niebrzegowa – Bobrownik by w okolicach obecnej Moszczanki skrzyżować się z głównym traktem Lublin – Warszawa (biegnącym przez Żyrzyn) by dalej biec przez Kock – Łuków - Siedlce, w kierunku Wilna.

Obecna wieś Żyrzyn pierwotnie jako osada leśna wraz z okolicznymi osadami Zagrody, Żerdź, Kotliny, Jaworów, Skrudki, Parafianka występuję po raz pierwszy w XVI w. (pobór z 1531 r.) kiedy płaci łącznie podatek od 20 łanów¹⁰ i 1 młyna. Dobra te należały do parafii Końskowola. Pierwszymi udokumentowanymi właścicielami wsi są *Janinowie*, którzy przyjmują nazwisko od dóbr – Żyrzyńscy h *Janina*. Na początku XVII stulecia (1620 r.) część wsi od Żyrzyńskich wykupują Olbracht Miciński h. *Poraj* wraz z małżonką Felicją z Głogowskich Micińską. Micińska funduje pierwszy mały drewniany kościółek. Syn Micińskiej, Wojciech wstąpił do zakonu Jezuitów, po śmierci matki przepisał cały majątek na zakon. Sam zaś wyjechał na misję na Daleki Wschód (Indie, Wietnam, Chiny, Malezja). W 1670 roku wieś należała już do parafii w Gołębiu, część wsi była własnością kolegium jezuitów, którzy płacą pogłównie od 62 poddanych. Pozostała część wsi należy nadal do rodziny Żyrzyńskich herbu *Janina* – mających 4 poddanych, 13 tzw. dworskich i 2 żydów oraz do Truszkowskich herbu *Bończa* płacących pogłównie od 5 poddanych i 8 dworskich. W 1675 r. erygowano w Żyrzynie parafię. Nowy drewniany kościół erygował ks. Wojciech Rejmiński, proboszcz w Gołębiu. Pod koniec XVIII w. (1792) nowy dziedzic wsi Ignacy Rudnicki wraz z proboszczem Pawłem Krajewskim deklarują po 15 tys. złotych w celu wzniesienia nowego kościoła. Od 1803 r. budowano w stylu klasycystycznym murowany kościół parafialny p.w. św., św. Piotra i Pawła, według projektu Chrystiana Piotra Aignera¹¹. Prace przerwano po wzniesieniu części murów w 1811 r. z powodu śmierci dziedzica Rudnickiego Zawierowania początku XIX stulecia sprawiły, iż budowę ukończono dopiero w połowie XIX w. W 1833 r. majątek zostaje zakupiony przez właściciela Łysobyków Adama Wessla h. *Rogala*. W latach 1839 – 1846 pod kierownictwem Karola Kremera kontynuowano dalszą budowę kościoła, który został

⁹ Konińscy h. Rawicz, założyciele Końskowoli, pochodzili w prostej linii od kasztelana krakowskiego Warsza, jednego z najbliższych współpracowników księcia Bolesława Wstydlwego. Pradziadkiem pierwszego historycznego właściciela Końskowoli – zwanej jeszcze Witowską Wolą – Męciny Konińskiego wojewody grodzkiego lwowskiego był Prędoła z Michowa, od 1313 r. kasztelan krakowski.

¹⁰ Łan większy, frankoński-staropolski = 48 morgom tj. ~ 24,2 ha

¹¹ Ch. P. Aigner (1756-1841) polski architekt, przedstawiciel klasycyzmu, teoretyk architektury. W tym okresie wznosił na terenie Puław dla Czartoryskiego, kaplice pałacową, kościół, świątynię Sybilli i Dom Gotycki

poświęcony w 1848 r. Jest to budowa centralna, na planie koła z ryzalitem zakrystyjnym i frontowym poprzedzona kolumnowym portykiem na osi. Przybytek ten przypomina warszawski kościół św. Aleksandra, też autorstwa Ch. P. Aignera. Stary drewniany kościół rozebrano stawiając na jego miejscu neogotycką kaplicę grobową rodziny Wessłów. Do zespołu kościoła parafialnego w Żyrzynie zaliczamy również kolumnę z krzyżem na szczycie z 1875 r., XIX w. organistówkę i murowaną plebanię z początku XX w. Teren kościelny otoczony jest murowanym parkanem z czterema kapliczkami oraz dwupiętrową dzwonnica z 1869 r.

W 1828 r. we wsi było 48 gospodarstw z 397 mieszkańcami. XIX wiek przynosi rozbudowę wsi, powstanie folwarku. Do dóbr tych przypisano dwa wiatraki, cegielnię, gospodarstwo rybne Adam Wessel ok. 1850 r. wystawia we wsi założenie pałacowe, obok wcześniejszego modrzewiowego dworu. Opuszczony dwór przestał pełnić funkcje mieszkalne i przetrwał do XX w. Jest to budynek parterowy z wysokim łamanym dachem, wystawiony około połowy XVIII w. i w historii polskiej architektury jest obiektem unikalnym zarówno pod względem oryginalnego układu przestrzennego jak i wyjątkowych walorów artystycznych. Jest to obiekt drewniany, konstrukcji węglowej, dwunastownętrzny, od wewnątrz i na zewnątrz tynkowany, z wysokim mansardowym dachem krytym gontem. Trzy spośród czterech elewacji posiadają ganki kolumnowe. Wnętrze kształtują cztery apartamenty złożone z izby i alkierza, dostępne z trzech sieni usytuowanych na osiach budynku. Pod koniec XX w. przeniesiony do Muzeum (Skansenu) Wsi Lubelskiej w Lublinie, przy ul. Warszawskiej 96 - gdzie jest najcenniejszym eksponatem.

Cenny ogród pałacowy powstał również w XVIII wieku. Obecnie w istniejącym nowym pałacu, wystawionym przez A. Wessla, znajdują się Zespół Szkół Zawodowych.

Zabudowania folwarczne we wsi pochodzą z końca XIX stulecia, budynek gorzelni powstał w 1908 r.

W dobrach Żyrzyn w XIX w. funkcjonowała szkoła początkowa, sąd wraz z urzędem gminnym, stacja pocztowa. Dobra Żyrzyn składały się w 1871 r. z folwarków; Życzyn – Dolny i Górny, Wilczanka, Kotliny i Jaworów rozciągających się na obszarze blisko 10 tys. morgów (prawie 4.600 ha), w tym gruntów ornych 2,5 tys. morgów, łąk – 492 morgów, pastwisk – 374 morgów, lasów 5 tys. morgów. Reszta to nieużytki, wody oraz zarośla.

We wsi Kośmin (północno-zachodnia część gminy) zachował się XX wieczny dwór, stojący na miejscu wcześniejszego, w którym w 1890 r., urodziła się pisarka Zofia Kossak-Szczucka (córka Tadeusza brata bliźniaka Wojciecha Kossaka, znanego malarza). W Osinach – 3 km na południe od Żyrzyna, nie przetrwał inny zespół dworski. Z dawnego założenia dworskiego pozostały – stodoła, spichlerz, kapliczka oraz resztki parku dworskiego.

Na terenie Gminy położone są dwa zabytkowe nekropolie (rzymsko-katolickie) w Parafiance oraz w Żyrzynie. Ten pierwszy jest typem małego, skromnego cmentarza wiejskiego. Na drugim zachowały się nagrobki z drugiej połowy XIX w., zróżnicowane pod względem formy i materiału o dużych walorach przestrzennych i historycznych. Wśród nich mogiły żołnierzy AK, WiN oraz BCh oraz kaplice grobowe rodziny: Wessłów i Dunin-Brzezińskich.

Uzupełnieniem architektury sakralnej na terenie gminy są liczne kapliczki, figury i krzyże przydrożne datowane na XIX i XX wiek.

Na terenie wsi działa od 1917 r. Ochotnicza Straż Pożarna, obecnie jednostka ta należy do Krajowego Systemu Ratowniczo - Gaśniczego. Jej siedzibą od 1988 r. jest nowy Dom Strażaka. Na terenie Gminy Ochotnicza Straż Pożarna działa również w Osinach, Kośminie, Borysowie i Żerdzi. Przy świetlicach i remizach OSP działają koła gospodyń wiejskich, z najbardziej prężną w Kotlinach, przy którym działa Zespół Ludowy

„Kotlinianki” oraz Zespoły Śpiewacze w Żyrzynie, Zagrodach, Bałtowie i Osinach. Na terenie Gminy działają trzy kluby sportowe; Gminny Ludowy Klub Sportowy „Żyrzyniak” i dwa kluby uczniowskie – „Awans” i „Tempo”.

W 1949 r. Urząd Gminy przystąpił do organizowania Biblioteki Gminnej, od 1992 r. przeniesiona została ona do Domu Strażaka. Biblioteka posiada 3 filie (Osiny, Skrudki, Wola Osińska) oraz trzy punkty biblioteczne; w szkole podstawowej, gimnazjum i w Zespole Szkół Zawodowych.

Wieś Żyrzyn odegrała w historii Polski wielką rolę w czasie Powstania Styczniowego kiedy to wojska powstańcze pod dowództwem pułkownika Michała Heidenreicha „Kruka”¹²

odniosły zwycięstwo w potyczce z Rosjanami. Pułkownik Kruk ukończył Akademię Sztabu Generalnego w Petersburgu i w stopniu rotmistrza skierowany został do pułku dragonów, w tym okresie był członkiem konspiracyjnego Koła Oficerów Polskich założonego przez Zygmunta Sierakowskiego. W 1862 r. już jako podpułkownik przeszedł do sztabu 2. Dywizji Kawalerii stacjonującej na terenie Kongresówki. W konspiracji przedpowstaniowej był we władzach Wydziału Wojny Komitetu Centralnego Narodowego. Po złożeniu dymisji z wojska i wybuchu powstania mianowany naczelnym dowódcą województwa podlaskiego po Walentym Teofilu Lewandowskim¹³. Wiosną 1863 r. Rząd Narodowy powierzył mu dodatkowo dowództwo w Lubelskiem. Nowy dowódca zebrał wszystkie oddziały powstańcze w rejonie Łęcznej gdzie stoczył niepomyślną potyczkę pod Kaniową (gmina Ludwin, pow. Łęczna) 23 lipca. Kaniowską klęskę zamienił na zwycięstwo oddziałów powstańczych w kolejnej bitwie pod Chruśliną, (gmina Józefów n/Wisłą), 15 km na południe od Opola Lubelskiego. Była to już druga bitwa pod tą miejscowością, pierwsza odbyła się 30 maja pod dowództwem M. Lelewela-Borelowskiego, którego oddział został ostatecznie rozбит pod Różą 23.06. Wojska powstańcze, dowodzone przez płk Kruka, po bitwie przeszły w okolice Puław, gdzie jeden z patroli powstańczych ujął (w rejonie Kazimierza Dolnego) patrol kozacki a z nim szyfrowaną depeszę. Pułkownik Kruk, będący byłym oficerem rosyjskim, odszyfrował depeszę gen. Chruszczewa, z której się dowiedział, iż 8 sierpnia będzie przechodził konwój wojskowy z Iwanogrodu (Dęblina) do Lublina, przewożący ok. 200 tys. rubli, konwój miał zabezpieczać oddział 500 żołnierzy z dwoma działami.

Pułkownik H. J. Heidenreich postanowił zaatakować ów konwój, pomimo, iż po rozbiciu pod Chruśliną oddział Miednikowa, był ścigany przez dwa oddziały Rosyjskie; płk Kwiecińskiego i mjr Lebedyńskiego. Powstańcy zalegli w *Lasach Żyrzyńskich* pomiędzy miejscowościami Żyrzyn a Jaworów (3 km na północny-zachód od Żyrzyna) nocą z 8 na 9 sierpnia. Siły powstańcze liczyły łącznie około 3 tys. ludzi w tym 1.4 tys. strzelców i zostały podzielone na cztery oddziały. Jeden blokował szosę lubelską od strony wsi Żyrzyn, dwa rozmieszczono w lasach po obu stronach traktu, czwarty ruszył dopiero gdy konwój rosyjski dotarł do pierwszego oddziału by zablokować jego odwrót z kierunku marszu (Twierdzy Iwanogród). Konwój wyruszył około godz. 3 z twierdzy, po minięciu mostu na rz. Wieprz, pomiędzy Sarnami a Kośminem. Rosjanie pod dowództwem oficera saperów porucznika Laudańskiego w sile dwóch kompanii (500 żołnierzy) z dwoma działami i licznymi wozami taborowymi (pocztowymi) zostali zaskoczeni około godziny 5

¹² Michał Jan Heidenreich pseudonim „Kruk” 1831 – 1886, powstańczy generał, pułkownik armii carskiej. Był synem spolonizowanego Niemca i Francuzki. Po wybuchu powstania został mianowany naczelnikiem wojennym województwa podlaskiego i lubelskiego. Po upadku powstania wyjechał do Francji, brał udział w wojnie francusko-pruskiej 1870-1871. Zmarł we Lwowie, pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim

¹³ W.T.. Lewandowski (1823-1907). Uczestnik powstania węgierskiego w Legionie Polskim jako podporucznik artylerii., internowany w Turcji wyjechał do Anglii. Od 1851 r. w Paryżu, profesor języka polskiego w Szkole Polskiej. W 1861 r. opublikował odezwę *Do emigracji*. Komitet Centralny wezwał go w grudniu 1862 r. do przyjazdu do kraju. W styczniu 1863 r. mianowany naczelnikiem wojennym województwa podlaskiego w stopniu pułkownika. Operował na Podlasiu i w Okręgu Białostockim. W marcu dostał się do rosyjskiej niewoli. Namiestnik F. Berg zamienił mu karę śmierci na zsyłkę na Syberie. W 1877 powrócił do kraju.

rano, gdy zostali zasypani ogniem powstańców. Polacy w pierwszej kolejności zabijali konie w zaprzęgach wozów jak i dział oraz jaszczków. Rosjanie po chwilowym paraliżu, podjęli walkę. Uporządkowali swoje szeregi, odpowiadając ogniem karabinowym na ostrzał Polaków. Powstańcy skierowali następnie ogień na artylerzystów eliminując ich w pierwszej kolejności z walki, co pozwoliło na brak ostrzału armatniego z ich strony. Tabor wraz z konwojem zalegający na odkrytej szosie ponosił coraz liczniejsze straty. Po trzech godzinach ostrzału, Laudański wraz z 87 żołnierzami się rozproszyli i wycofali. W bitwie tej Rosjanie ponieśli klęskę tracąc 181 ludzi i wziętych do niewoli 282, którzy złożyli broń. Część z nich przeszła na stronę powstańców, pozostałych puszczono wolno po złożeniu przysięgi, iż nie będą więcej walczyć przeciwko Polakom. Oddziały powstańcze straciły 10 ludzi oraz 50 rannych. Polacy przejęli ok. 140 tys. rubli, 400 karabinów. Obie armaty zostały jednak skutecznie zagwożdżone przez Rosjan co nie pozwoliło na przejście ich przez powstańców.

Osobnego rozdziału wymaga wyjaśnienie faktu przejęcia 140 tys. rubli z ogólnej kwoty 200 tys. jaka była przewożona. Jeden z tropów zakłada (audycja A. Sikorskiego w TVP Historia z 14/15.01.2010 r.), iż pod koniec XIX w. w trakcie czyszczenia rowów melioracyjnych w rejonie *Jeziora Piskory* przypadkowi ludzie z m. Boniów, biorący udział w tych pracach, znaleźli zatopioną skrzynię ze złotem. Miała to być ponoć jedna ze skrzyń jakie została przejęta przez powstańców a nie uwzględniona w raporcie płk Kruka.

Polegli zostali pochowani w miejscu bitwy przy szosie (ca 1 km od Żyrzyna). Masowy grób został upamiętniony dużym drewnianym krzyżem, w 1888 r. Rosjanie wystawili w tym miejscu pomnik, który w latach `30 XX stulecia został rozebrany. W 1972 r. w rejonie pierwotnej lokalizacji pomnika wystawiono kamień pamiątkowy mówiący o bitwie Żyrzyńskiej. Na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie odtworzono po 1990 r. napis -„Żyrzyn 1863”.

Udana potyczka pod Żyrzynom wywołała w kraju, jak i w całej Europie, fale entuzjazmu i poparcia dla Powstania. Zachodnia opinia publiczna zaczęła domagać się od swoich rządów udzielenia wsparcia Polaków.

Pułkownik Kruk w parę dni po tym sukcesie został awansowany do generalskiego stopnia a dotychczasowy namiestnik Królestwa Polskiego – Wielki Książę Konstanty¹⁴ odwołany ze stanowiska. Zaostrzono kurs wobec Polaków, na miejsce Wielkiego Księcia awansowano feldmarszałka Fiodora Berga. Gorliwego rusyfiatora i ostatecznego pacyfikatora Powstania Styczniowego, który wzmógł represje w stosunku do ludności polskiej i ostatecznej likwidacji autonomii Królestwa Polskiego.

Sukces pod Żyrzynom wywołał też euforię w szeregach polskich, którzy postanowili przejść do zdecydowanych działań zaczepnych. W tym celu należało rozbić wojska rosyjskie, które stały kordonem wzdłuż granicy z Galicją, skąd przechodziły kolejne partie powstańcze i płynęła pomoc materialna. Południowa Lubelszczyzna graniczyła tutaj z terenami Galicji (Małopolską) generalnie wzdłuż rzeki *San* wpadającej pod Sandomierzem do *Wisły* (bardziej na północ od niej) by następnie w rejonie Leżajska (po stronie Królestwa), Lubaczowa (Galicja), Tomaszowa Lubelskiego (Królestwo) osiągnąć *Bug*, na północ od Sokala (Galicja) gdzie na wschodnim brzegu rozciągało się Cesarstwo (Gubernia Wołyńska)

Gen. M. Heidenreich z częścią swoich sił walczących pod Żyrzynom¹⁵, byli to głównie kosynierzy i oddziały krakusów (partie Władysława Ruckiego i Hermana Wagnera w łącznej sile ca 1,5 tys. ludzi), odeszła na południowy-wschód, by 24 sierpnia znaleźć się pod Fajslawicami (gmina wiejska w pow. Krasnostawskim) – ca 20 km od Krasnegostawu (na północny-zachód) i ca 50-60 km od granicy z Galicją. W trakcie odpoczynku w niewielkim lesie zgrupowanie powstańcze zostało otoczone przez dwie kolumny wojsk

¹⁴ Konstanty Mikołajewicz Romanow (1827 – 1892), brat Aleksandra II.

¹⁵ Oddział piechoty Karola Krysińskiego w sile ok.1000 żołnierzy, byli to głównie strzelcy.

rosyjskich – Dońskiej Artyleryjsko-Konnej Dywizji nr 1, dowodzonej przez płk Grigorija Emanowa i ppłk Sołoguba. Rosjanie dysponowali 2.5 tys. żołnierzy i 9 działami. Obie kolumny wojsk rosyjskich otoczyły zgrupowanie powstańcze rozpoczynając silny ostrzał armatni, pozostając na stanowiskach nie narażonych na nieliczny ogień karabinowy powstańców. Jak wiemy główne siły piechoty powstańczej odeszły wcześniej z partią Krysińskiego. Parogodzinny ostrzał armatni oraz bezskuteczne próby przerwania pierścienia okrążenia spowodowały dotkliwe straty wśród powstańców, którzy zmuszeni zostali do kapitulacji. Spod obstrzału zdołał wydostać się jedynie oddział kawalerii (krakusów), około 500 jeźdźców, w tym sam gen. Kruk. Polacy stracili około 320 rannych i zabitych, 650 dostało się do niewoli. Powstańców pochowano na miejscowym cmentarzu a miejsce zaznaczono dużym dębowym krzyżem z cierniową koroną – symbolem męczeństwa za Ojczyznę.

Straty Rosjan nieznaczne; kilkunastu zabitych i 40 rannych. Klęska ta pozbawiła inicjatywy strategicznej oddziałów powstańczych w guberni (województwie lubelskim) i powolnego zanikania punktów oporu w tym rejonie. Sam generał z ocalałą częścią krakusów przedostał się do Galicji.

W trakcie reorganizacji wojsk powstańczych przez Romualda Traugutta M. J. Heidenreich przewidziany był na dowódcę I. Korpusu. Miał objąć zgrupowanie powstańcze na Wołyniu, wobec rozproszenia tych oddziałów pod Poryckiem (1.11) zrezygnował z tych planów. Z niewielkim oddziałem powrócił w lubelskie, gdzie 25 grudnia na czele połączonych partii powstańczych, stoczył potyczkę na ulicach Kocka. Zginęło w niej 79 powstańców, sam generał został ranny a oddziały poszły w rozsypkę. Straty Rosjan były podobne – zginęło 70 żołnierzy. M. J. Heidenreich-Kruk przedarł się do Galicji. W jego miejsce mianowano płk Waleriana Antoniego Wróblewskiego (1836-1908). Los pozwolił im jeszcze raz razem walczyć, po tej samej stronie, w trakcie Komuny Paryskiej 1871 r.

Również opisanym powyżej wypadkom poświęcone jest opowiadanie Jarosława Iwaszkiewicza p.t. „Haydenreich” z 1963 r. (w stulecie powstania), które autor zadedykował pamięci swego ojca i stryja, Bolesława i Zygmunta Iwaszkiewiczów, uczestników powstania biorących udział m.in. w tych wydarzeniach.

• TRADYCJA HERALDYCZNA

Na terenie Gminy Żyrzyn nie powinno odwoływać się do heraldyki związanej od początków dziejów wyłącznie ze stosunkami własnościowymi tych terenów. Od przełomu wieków XV/XVI tereny te są w posiadaniu rodu *Janinów* którzy z czasem przyjęli nazwisko Żyrzyńscy od istniejącej wsi Żyrzyn (nazwa wywodzi się najprawdopodobniej od słowa - *żerca, żyrzyc, żyrzec, żyrzko*). Majątek dziedziczono ale również przechodził on w obce ręce w wyniku darowizn czy mariaży. Ich ślad odnajdujemy na początku wieku XVII, kiedy Żyrzyńscy są częstkowymi właścicielami obok Truszkowskich h. *Bończa*. Większość dóbr przejmują Micińscy h. *Poraj*. Z czasem dobra Micińskich przekazane są w ręce Zakonu Jezuitów. Po kasacie zakonu (XVIII w.) dobra te przechodzą w drodze licytacji, w większości do kolejnej rodziny - Wessłów h. *Rogala*. Jak wynika z powyższego przyjęcie herbu własnościowego dziedzica dóbr byłoby niewłaściwym; pierwsi właściciele Żyrzyńscy pieczętują się *Janiną*, jak wiemy herb ten, tarcza w tarczy, nie reprezentowany jest przez konkretne godło wizerunkowe. Umieszczenie go w projekcie będzie zabiegiem nieczytelnym dla przeciętnego odbiorcy. Pozostałe herby właścicielskie reprezentują rody nie związane są trwale z historią miejscowości i występując często równolegle, nie odcisnęły się w pamięci współczesnych. Wesslowie związani są z dobrami przez niecałe 100 lat, ich działalność pozostawiła, co prawda, najwięcej śladów materialnych w miejscowości lecz są to zabytki (pomijając kościół) mierne. Dawny zabytkowy dwór

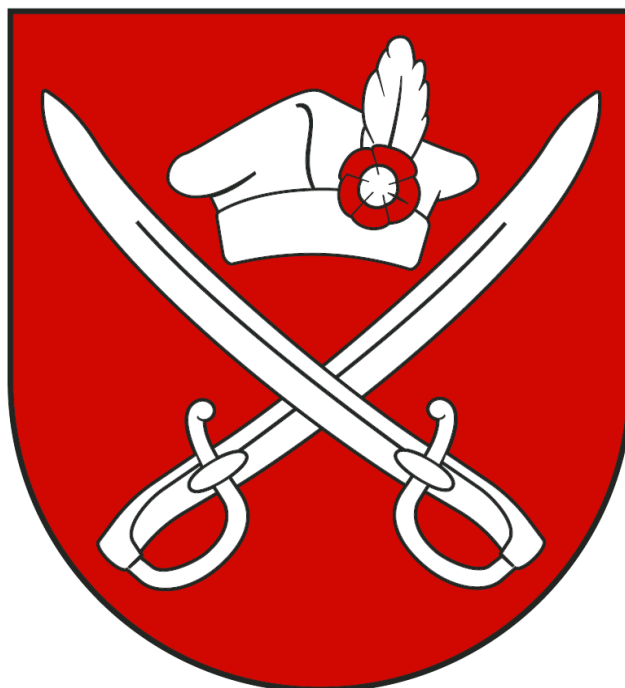
modrzewiowy Rudnickiego, o dużej wartości architektonicznej, został przeniesiony do skansenu w Lublinie i nie reprezentują obecnie miejscowości. Również odwoływanie się do Zakonu Jezuitów¹⁶, którzy władali częściowo tymi dobrami przez ponad 100 lat oraz ich godłem również uważam za chybiony. Najwłaściwszym kierunkiem poszukiwań heraldycznych pozostaje odwołanie się do historii miejscowości z jej najważniejszym wydarzeniem – bitwy z okresu Powstania Styczniowego, które tak szerokim echem odbiła się w Europie. Odwołanie się do tego wydarzenia jest również sugerowane przez społeczeństwo i władze Gminy. Biorąc wszystkie te przesłanki pod uwagę proponuję następujące rozwiązanie graficzne.

• H E R B

Głównym godłem w proponowanym herbie jest rogatywka wykonana z granatowego materiału z futrzanym otokiem z kokardą o barwach narodowych. Rogatywka jest rodzajem nakrycia głowy, rodzajem czapki, z kwadratowym denkiem wykonana z dość grubego sukna obszyta kożuszką, podszyta płócienną podszewką. Rogatywka w XVIII stuleciu rozpowszechniła się w Polsce jako nakrycie głowy patriotycznego ruchu konfederatów barskich z 1768 r., stąd nazywana była konfederatką, krakuską lub ułanką. Rogatywka została następnie zaadaptowana jako nakrycie głowy w regularnej Kawalerii Narodowej. Utożsamiana następnie z polskim nakryciem głowy i nazywana czapką polską. Często była jedynym narodowym elementem umundurowania. Używana przez różne formacje w powstaniu kościuszkowskim, następnie Legionach Polskich we Włoszech (wysoka usztywniona rogatywka z daszkiem). W Księstwie Warszawskim używała jej część formacji wojskowych (jazda i piechota) oraz Szwoleżerowie Gwardii obok fizyliarów i wołyżerów w epoce napoleońskiej. Rogatywka o różnych formach postrzegana była jako symbol narodowy, po 1815 r., używana wyłącznie przez ułanów Królestwa Polskiego. Szerzej była stosowana przez różne formacje podczas kolejnych powstań; listopadowego, krakowskiego, Wiosny Ludów. Rogatywki dla piechoty i kawalerii przewidywały wytyczne Rządu Narodowego podczas kolejnego powstania styczniowego. Z powodu improwizowanego charakteru działań była jedynym narodowym elementem umundurowania. Była to sukienna czapka, bez daszka, o główce z kwadratowym denkiem, koloru najczęściej karmazynowego, granatowego, czarnego, obszyta barankiem, czarnym lub siwym (białym). Przy lewym boku przyczepiano kokardę, rozetę lub krzyż kawalerski i pióra lub kitę. Podczas I Wojny Światowej rogatywka, jako sukienna czapka męska, była używana przez niektóre polskie formacje zbrojne (II. Brygada Legionów Polskich, kawalerię, Armia gen. Hallera zw. „Błękitną” czy też Wojska Wielkopolskie).

Współczesna rogatywka galowa używana była w Wojsku Polskim od 1919 do 1950 r. oraz ponownie po 1990 r. Również galowe rogatywki używane były i są w formacjach strażackich PSP i OSP oraz w harcerstwie jako nie usztywniona czapka w kolorze munduru, Polskich Kolejach Państwowych oraz kompaniach reprezentacyjnych; wojska, Straży Miejskiej jak i Gminnej. Od 1996 r. rogatywka jako miękka czapka polowa w Wojsku Polskim została zastąpiona beretem, tym samym skończył się ponad 200 letni okres funkcjonowania czapki- rogatywki jako polskim nakryciem głowy.

¹⁶ Monogram **IHS** umieszczony w promienistej glorii, w dolnej części trzy gwoździe – symbol męki - został przyjęty przez św. Ignacego jako godło Towarzystwa co było wyrazem nabożeństwa do imienia Jezusa. IESU HUMILIS SOCIETAS – Jezus dla pokornego towarzyszem

- W czerwonej tarczy typu hiszpańskiego dwie skrzyżowane szable srebrne pod rogatywką srebrną obszytą srebrnym kożuszkim, przy lewym boku przyczepiona kokarda biało-czerwona. Przedmioty te utożsamiane są z symbolem zwycięskiej bitwy stoczonej w Żyrzynie w okresie Powstania Styczniowego.

• F L A G A

- czerwony płat o proporcjach 5 : 8 z biegnącymi dołem dwoma równymi pasami (o szerokości 1/8 wysokości płata) białym i błękitnym (jest to luźne nawiązanie do flagi powiatu). W części środkowej czerwonej sfery (górnjej – o 3/5 wysokości płata) godło – dwie skrzyżowane szable srebrne pod rogatywką srebrną obszytą srebrnym kożuszkim, z kokardą biało-czerwoną przy lewym boku. Zastosowane barwy – czerwień, biel oraz ciemnoniebieski nawiązują do barw polskich weksyliów z okresu powstania oraz powiatu puławskiego, na terenie, którego położona jest Gmina.